

Siroki Dénes

A LUKÁCSI TÁRSADALOMONTOLÓGIA HASZNOSÍTÁSI LEHETŐSÉGEI A TÖRTÉNELMI MATERIALIZMUSBAN

Közismert Lukács azon gondolata a marxizmus reneszánszáról, hogy - vissza Marx-hoz és előre a mai problémákhoz. E program értékeléséhez figyelembe kell venni a kapitalista világrendszer történeti átalakulását, a lukácsi társadalomontológia ebből adódó gyakorlati és elméleti problémáit is.

Tókei Ferenc az "Ontológia" ujdonságát úgy értelmezte, hogy Lukács ebben kísérletet tett a filozófia kategóriáinak ontológiai kritikájára.^{1/a}

Dolgozatomban megkísérlem egy-két kategóriális összefüggés rekonstruálását, amelyek feltevésem szerint mind gyakorlatilag, mind elméletileg fontosak lehetnek.

Az "Ontológia" három kategória-párját emelem ki:

1. A társadalmi törvényszerűség-jelenség viszonyában nóvum: az egyenlőtlen fejlődés és az alternativitás.
2. Lukács történetileg vizsgálta a természeti-társadalmi lét genetikus-strukturális kapcsolatát.
3. Lukács a nembeliség és társadalmi totalitás tendenciáinak a feltárásával meghaladta a fatalisztikus történetfelfogást: az őskommunizmus-osztálytársadalom-kommunizmus sémáját. Ezáltal új szempontokkal bővítette a társadalmi formációk történeti vizsgálatát: például elmélyítette képünket a modern kapitalizmusról a fogyasztói társadalom elemzésével.

Megítélésem szerint a társadalomontológiai kutatás történeti-logikai módszer egységében tulsúlyossá vált a logikai elemzés: részben a történeti fejlődés lezáratlansága miatt, de szerkezeti problémák következtében is - például a munka-teleológia megismerő-manipulatív formáiból kívánta levezetni a társadalmi tevékenység modelljét. Ezek az elvi-filozófiai levezetések gyakran megbontották a történeti-formáció elemzések egységét.

Az "Ontológia" logicizmusa ellenére miért indokolt e kategóriális összefüggések feltevése? Feltevésem szerint Lukács a történeti és logikai egységét megalapozta a törvényszerűség-jelenség, valamint az egyén-társadalom viszony dialektikájának kimutatásával. Ezek az összefüggések kapcsolódnak a mindennapi és társadalmi gyakorlathoz az egyéni-közösségi-nembeli alternatívák feltárása által.

Lukács szerint a nembeli fejlődés természetadta vagy "néma-nembeli" szakaszán - az egyén-közösség - kapcsolatában még a közvetlenség dominált: például a még nem-humanizált ösztönök és a biológiai munkamegosztás formájában.

Az osztálytársadalmakat az un. magánvaló nembeliség kategóriájával határozta meg, valamint felismerte, hogy itt az egyének elidegenült osztályszerepeket vettek fel.

Az emberi fejlődés iránya a társadalmasodás és a nembeli integráció egysége, az un. magáértvaló nembeliség, amelyhez szerinte nemcsak a társadalmi reprodukciós folyamatok ellenőrzését kell megvalósítani, hanem ki kell bontakoztatni az egyéni és közösségi alternatívákat is.

Tőkei kimutatta Marx gondolataiban a természet-társadalom fejlődési egységét, valamint az egyén-társadalom ellentétének a feloldását is: "A Naturwüchsigkeit... tehát Marx gondolatvilágában az emberiség "előtörténetének" az őállapotokból származó, az egyének szabad fejlődését gátló negatív valami, s a kommunizmustól leküzdendő. Ám ugyanakkor azt is tudnunk kell, hogy Marx, aki természetesen továbbra is természeti lénynek (Naturwesen) tekintette az embert, a természetességet nemcsak megőrzendőnek, hanem helyreállítandónak hirdette."^{1/b}

I. A társadalmi törvényszerűség és a véletlen viszonyának újraértelmezése

Feltevésém szerint az "Ontológia" egyik módszertani ujdonsága a társadalmi lényeg és a társadalmi jelenség differenciált elemzése volt. Lukács elhatárolta magát egyrészt a fatalisztikus-mechanisztikus történefilozófiáktól, másfelől követőinek (Fehér-Heller-Márkus-Vajda) álláspontjától, amellyel zárójelezni kívánták az objektív törvényszerűségeket és az értékeket kívánták a helyére állítani.² Éppen ezért fontos, hogy Lukács tisztázta az értékek objektív eredetét és szerepét a társadalmi létben.³

A "Prolegomená"-ban a társadalmi törvényszerűség-véletlen alapja a társadalmi determinizmus és alternativitás kölcsönhatása lett. Lukács szerint a véletlenszerű hangsúlyozása tette lehetővé a marxista történefeltételezés számára a mechanikus szükségszerűségek gyakorlati meghaladását. Ezt Lukács kiegészítette a nembeli fejlődés gondolatával: "... megnyitják az utat (mármost a véletlen pozitív szerepe - S.D.) a valódi nembeliség előtt, amennyiben ez a tendencia messze túllép a nem természetadta "némaságán", a kezdeti formációk minden "korlátolt beteljesedésein"...".⁴

Az alternatívák közvetlenül érvényesülnek a munkateleológiában (a technikai tételezésben és a munkára késztetésben), mert a technikai és kooperációs célkitűzéseknek el kell találniuk az oksági láncokat az eredményesség érdekében.

Viszont nála a társadalmi alternativitásnak nincsenek meg az egyszerű-objektív kritériumai - mint például az elemi munkánál -, mert az osztálytársadalmakban az osztályok másoktól eltérően reagálnak a társadalmi dilemmákra. Objektív kritériumként fogható fel az, hogy a társadalmasodás jelzi az alternativitás fejlődését, habár itt sincs szó egyértelmű mércéről.⁵

A differenciálás másik aspektusa Lukácsnál az, hogy a mindennapi létben is elválík egymástól az emberek külső-belső világa is. Ennek szubjektív alapja az egyéniségről alkotott kép fetiszizálása: "... minden embert hétköznapi-életbevágó érdekek fűznek a saját magáról kialakított szellemi képhez."⁶

Az ontológiai módszer alapján úgy lehet eljutni a jelenség-tudattól a társadalmi lényegig - másképpen kifejezve a társadalmi összefolyamatokhoz -, ha differenciáljuk az egyéni-közösségi-nembeli érdekeket. Ezért a társadalmi lét lényege nála nem pusztán a társadalmi törvényszerűség, hanem az egyéni-közösségi cselekvési aktusokkal való kölcsönhatása: "Az alternatíva egyedének, szubjektumának dialektikus kölcsönös vonatkozása az általánoshoz, a társadalmi törvényszerűhöz sokrétűbb és tarkább jelenségsort alkot éppen, mert a társadalmi lényeg csak elvileg egyénített emberek közösségében nyilatkozik meg."⁷

A társadalmi törvény és az alternatíva dialektikája alapján pontosíthatta Lukács az osztályharc törvényszerűségének a helyét az emberi fejlődésben. Az előtörténet során az ún. magánvaló nembeliség fejlődéstörvénye az osztályharc, mint az emberi nem történetének reális kezdete. Az osztályharc eddig a szakaszig egyben a megértés eszköze is. De nem egyetemes kulcs, hanem "ésszerű" absztrakció.

A "Prolegomená"-ban úgy jellemezte az osztályharc kategóriáját, hogy jelzi ugyan például a Spartacus rabszolgafelkelés és az eredeti tőkefelhalmozás közös mozgástörvényét, de egyben el is vonatkoztat a különös létmeghatározásaitól. Mik e különös létfeltételek a történeti fejlődésben? Az, hogy az antagonisztikus osztályellentétek kiegészültek a nem-alapvető osztályok érdekellentéteivel - például az ókorban az adósok-hitelezők harcával, középkorban pedig a polgárság és a nemesség küzdelmével. A különös-általános létfeltételek dialektikája tükröződik az ideológiai jelenségekben is: az uralkodó osztályon belül a munkamegosztás ideológiai különbségeket teremt, de ezek háttérbe kerülhetnek az uralkodó pozíciókat veszélyeztető helyzetben, mert előtérbe kerülnek az osztály általános érdekei.⁸

Marxnál a törvényszerűség-egyéni cselekvés elidegenült szerepekben jelent meg: például "bourgeois" és "citoyen" kettősségben. Ezt Lukács annyiban egészítette ki, hogy a társadalmi ellentétek antinómiusan vetődnek fel az előtörténetben, de az egyén "... döntései számára mozgástérként vannak adva, és feladva...", amelyekre tipikus válaszok adhatók."⁹ A történeti változásokban ezért a fő fejlődési vonulatokra véletlenszerű egyéni reakciók történhetnek, például a társadalmi szükségyszerűségekre ilyen választ adott szerinte a reformáció. A társadalmi lét dialektikájában a fejlődéstörvények egyik esete az osztályharc- az egyéni-nembeli és a falu-városi egyenlőtlenségek mellett, mert ezeknek a társadalmi komplexusoknak sajátos önmozgásuk van.¹⁰

II. A társadalmi és természeti létszférák viszonyának problémái

A társadalmi lét ontológiai összefüggései feltételezték a természet és a társadalom kölcsönhatásának tisztázását, amelyet Lukács új kérdésekkel is bővített.

Feltevésém szerint a Lukács-tanítványok egy részénél elsikkadt a létszférák objektivitása: "... a természet mint filozófiai tárgykör, szerintünk természet és társadalom közötti aktív anyagi és szellemi viszonyban jelenik meg, tehát mint döntő társadalmi probléma."¹¹ Feltevésém szerint a társadalmi elem túlsúlyának oka náluk az volt, hogy túlhangsúlyozták a természeti korlátok történeti visszaszorulását, valamint nem sikerült felvetniük a természeti és a társadalmi létszféra strukturális kérdéseit.

Lukácsnál a természeti-társadalmi mozgásformák "megszüntette-megőrizve" egymásra épültek. E genetikus-strukturális viszonyban nála a munka játszotta az aktív szerepet. A közvetlen szükségletek a termelés és a fogyasztás általi humanizálásával társadalmi szükségletekké váltak. Másfelől a célkitűző tevékenység a természeti létre irányul, mert a célkitűzéseknek adekvátoknak kell lenniük a természet oksági láncolataival, és ennek megfelelő eszközöket is kell kiválasztania. A munkafolyamatban ez - a szubjektum oldaláról - a közvetlen szükségletek és ösztönök alárendelését is jelenti a homogenizált munkafolyamatoknak.

Az egyéni szükségletek és a társadalmi szükségletek ellentmondása történetileg a prekapitalizmusban a fizikai kényszerrel, majd pedig a kapitalizmusban a gazdasági kényszer alkalmazásával rendelődik alá a munkának. Ennek az alárendelésnek a "humanizált" formája a munkateológia manipulatív megszerveződése, amelyben a társadalmi és közösségi teleológiai tételezések közvetlen hatása alatt dolgozik az egyén.¹²

Feltételezésem szerint Lukács meghaladta a munkateológia megismerő-manipulatív dualitását a munka és a társadalmiasuló ideológia kapcsolatával: "Az ideológiának... az egyszeri döntéseket be kell illesztenie az emberek életének tágó összefüggésébe..., hogy beláttassa az egyes emberrel: saját létezésének elengedhetetlen feltétele, hogy a döntésekben tekintettel legyen a társadalom összérdekeire."¹³ A munkának - a szubjektum humanizálása mellett - döntő szerepe van a természet-társadalom anyagcseréjében és a természet átalakításában.

Lukács felhívta a figyelmet a társadalmi aktivitás abszolutizálásában rejlő veszélyekre: "Éppen a társadalom, a civilizáció fejlődése teremt olyan negativitásokat, amelyekben az aktív ember dualisztikus kizárólagossága szembekerül saját aktivitásának természeti és társadalmi alapjaival."¹⁴

Lukács szerint a természet objektivitása az anyagcserefolyamatokban és a természet átalakításban sem szüntethető meg, mert az anyagi állapotok alsó és felső határai a tele-

ológiai tételezés "optimuma" és "pesszimuma" is. A társadalmi létben is érvényesülnek a mennyiség-minőség átcsapásának törvényszerűségei: például a tőke mint meghatározott értékű tömeg csomópontjaként. A természeti és társadalmi tárgyiasságok az anyagcsere-folyamatok csomópontjait képezik és ezáltal ellenőrzés alá vonhatók.¹⁵

Lukácsnál a társadalmi közvetítés kapcsolja össze a szükségleteket-értékeket a társadalmi-természeti feltételekkel. Viszont a munkateleológia - mint a társadalmi tevékenység modellje - szerintem zárójelzte az egyén-közösség-társadalom egymásra épülő strukturális viszonyait. E zárójelzés alapján Lukács azon gondolata, hogy a társadalom - gazdaságilag meghatározott - rendszere totalitásként viszonyul az egyéni praxishoz.

Másfelől ez lehetővé tette a nembeli fejlődés tisztázását, amelynek csomópontjai: az un. természetadta vagy néma nembeliség; az osztálytársadalom - magánvaló nembelisége és a társadalmasult nembeliség. Ezt a folyamatot nem metafizikailag feltételezte: "...csak a társadalom társadalmasodásának viszonylag fejlettebb fokán válhat a nem és az egyedek közötti viszony olyan kettős folyamatá, melynek során - gyakorlatilag aktív kölcsönhatásukból kialakul a nembeliség, amely maga is társadalmilag-történelmileg előrehaladó folyamat. Persze a dolgoknak ez az állása semmilyen szempontból sem valamiféle történelmi teleológia terméke."¹⁶

III. A nembeliség és a társadalmi totalitás kapcsolata

Lukácsnál a nembeliség mint történelmi cél és ennek tartalma: a társadalmi totalitás - az érték történelmi-társadalmi elemzésében realizálódott. Az érték megvalósulásának két történelmi formáját különböztette meg - az egyik a hagyományos társadalmakban a döntések és az értékek közé példaképek iktatódtak be. A társadalmiság magasabb szintjén - a példaképek és a mítoszok helyett - a társadalmi intézmények által érvényesülnek vagy általános visszatükrözési formák válnak érték-hordozókká: "...vannak olyan társadalmi értékek, amelyeknek esetleg persze különböző formájú - intézményes apparátusra van szükségük ahhoz, hogy társadalmilag érvényesüljenek (jog, állam, vallás) és vannak olyan esetek, ahol a valóság visszatükrözésének objektivációi válnak értéktételezések kiváltóivá."¹⁷

Az érték társadalmi meghatározottsága azt is jelentette a számára, hogy elvetette az értékhierarchia alkalmazását a gazdasági- és a nem-gazdasági szférák között. Ellentmondásukat és egyenlőtlen fejlődésüket is hangsúlyozta: a gazdaság társadalmasodása a kapitalizmusban zárt-önálló gazdasági rendszert teremtett, amelynek szükségszerű szubjektuma - "homo oeconomicus".

Az egyenlőtlen fejlődéstől függetlenül úgy gondolta, hogy minden munkafolyamatban az emberré-válás tendenciája érvényesül, természetesen a fejlettségi szintől függően.¹⁸

E fejlődést a munkamegosztás-teleológiai tételezés történetével igyekezett konkretizálni. A kooperáció kezdeti formájában a természetadta viszonyok voltak a meghatározóak: a nemek és a kor szerinti munkamegosztás. Majd a biológiai differenciálódás szerepét a munkában a társadalmi viszonyok váltották fel. Az értékek is a társadalmiság irányába fejlődtek: "Ez az ismeret természetszerűleg túlhalad a pusztán biológiai elemen és társadalmi jellegű. Az olyan értékek, amelyek eközben létrejönnek, mint például az emberismeret, a rábeszélőképesség, a ravaszság stb. a maguk részéről kitágítják a - mind tisztábban társadalmi - értékek és értékértételezések körét."¹⁹

Lukács szerint a társadalmasodási tendenciák elidegenülése a tőkés viszonyok között abban áll, hogy a gazdasági rendszer integrálja a munkateleológia másik formáját. Ez azonban szerintem nem jelentette számára az elidegenedés időtlené válását. Mivel Marx alapján kimutatta, hogy az előtörténetben az elidegenült fejlődést ugyan a munkaerő érték-többlettermelő tevékenysége viszi előre, de az idővel való gazdálkodás javulásával leküzdheti ezt a korlátot - például a társadalmilag szükséges munkaidő csökkentésével.²⁰

E fejlődési tendencia a kapitalizmus állammonopolista szakaszán elidegenült módon valósul meg, mert a manipuláció által a tőke össztársadalmi érdekei realizálódnak: "E manipuláció magában való léte szerint közvetítés a fogyasztási eszközök (és szolgáltatások) tömegtermelése és az egyes fogyasztókból álló tömeg között."²¹

Lukács szerint a manipuláció megszüntethető a társadalmi struktúra átalakításával, amely nélkül ideológiai kritikája sem lehet hatásos: "... objektíve tehát velük kapcsolatban is eleve reménytelen minden "géprombolás", ők is csak össztársadalmilag változtathatók meg, a termelés és a társadalmi struktúra átalakításával."²²

A manipuláció átmenetiségét Lukács azzal indokolta a "Prolegomená"-ban, hogy a világgpiac, valamint az érték-többlet tőkés elsajátítása egyrészt elidegenült létfeltételeket teremt, másrészt megalapozza a nemzetiség gazdasági létfeltételeit: "... ha a társadalmi lét, az objektív lét területén nembeliségről lehet beszélni, akkor ez mindenekelelt az emberek gazdasági aktivitásának ebben a reális reprodukciós és növekedési folyamatában ült testet."²³

Lukács szerint a nembeliség reprodukciójához nem jutott el az állammonopolista kapitalizmus, mert az össztőke érdekei gyakran ütköznek a tőkés részérdekekkel. Nem követheti a gazdasági reprodukció fejlődését - például az össztőke egyre kevésbé tudja kiegyensúlyozni anticiklikus gazdaságpolitikájával a konjunkturális hullámzásokat.²⁴

Lukácsnál a társadalmi reprodukció ellenőrzésének gondolata a szocialista gyakorlat szempontjából is aktuális, mert a szocialista tervgazdaság csak akkor lesz szerinte a kapitalizmus alternatívája, ha: "Ezt ... a társadalmivá vált gazdaságban végbemenő rep-

rodukción folyamat olyan megismerése alapján lehet megszervezni, amelyhez először Marx jutott el."25

Lukács szerint a nembeli fejlődés szocialista gyakorlatra való alkalmazásához a leninizmus jutott el, mert: "... megújítja a marxizmus alapvető, és általános történeti tendenciáit, konkretizálja és aktualizálja az emberi nem valódi emberré válásának tendenciáit."26

Összességében megállapíthatjuk, hogy Lukács nemcsak strukturálisan kapcsolta össze a nembeli fejlődést és a társadalmi totalitást, hanem vizsgálta történeti-logikai szakaszait is, már amennyire erre a gazdasági-politikai helyzet alapján lehetőség mutatkozott. A történeti befejezetlenség ellenére - feltevésem szerint - éppen az egyenlőtlen fejlődés szempontja alapján tudta meghaladni mind a társadalmi totalitás fatalisztikus torzítását, mind pedig az értékek valóságban felülálló értelmezését.

Szerintem ez két módszertani ujtással vált lehetségessé. Egyrészt az egyenlőtlen fejlődés sajátosságait elemezve kimutatta a nembeli integráció lehetőségeit. Másfelől az értékek alapja a konkrét érdekviszonyok, amelyek a lukácsi társadalomontológia valóság-alapját biztosíthatják.

JEGYZETEK

- 1/a Tőkei ferenc: Jegyzetek Lukács György posztumusz művéről. Társadalmi Szemle, 1977.5. szám 70. old.
- 1/b Tőkei Ferenc: Kortársunk-e Marx? Kossuth, Budapest, 1984, 165. old.
- 2 Fehér - Heller - Márkus - Vajda: Feljegyzések Lukács elvtársnak az Ontológiáról. Magyar Filozófiai Szemle, 1978.1. 98. old.
- 3 Lukács György: A társadalmi lét ontológiájáról. Magvető, Budapest, 1976. II. köt. Szisztematikus fejezetek 100. old.
- 4 Lukács György: Uo., III. köt. Prolegomena. 180. old.
- 5 Lukács György: Uo., II. köt. Szisztematikus fejezetek, 128.old.
- 6 Lukács György: Uo. 106. old.
- 7 Lukács György: Uo. I. köt. Történeti fejezetek 346. old.
- 8 Lukács György: Uo. III. köt. Prolegomena 141. old. Szisztematikus fejezetek 505. old.
- 9 Lukács György: Uo. II. köt. Szisztematikus fejezetek 262. old.
- 10 Lukács György: Uo. 252. old.
- 11 Fehér - Heller - Márkus - Vajda: Feljegyzések Lukács elvtársnak... Uo.97.old.
- 12 Lukács György: Uo. II. köt. Szisztematikus fejezetek 26-27. old.

- 13 Lukács György: Uo. II. köt. Prolegomena 18. old.
- 14 Lukács György: Uo. 15-16. old.
- 15 Lukács György: Uo. 161-162. old.
- 16 Lukács György: Uo. 70. old.
- 17 Lukács György: Uo. Szisztematikus fejezetek 100. old.
- 18 Lukács György: Uo. 90. old.
- 19 Lukács György: Uo. 141. old.
- 20 Lukács György: Uo. 138. old.
- 21 Lukács György: Uo. 321-322. old.
- 22 Lukács György: Uo. 322. old.
- 23 Lukács György: Uo. III. köt. Prolegomena 229. old.
- 24 Lukács György: Uo. II. köt. 318. old.
- 25 Lukács György: Uo. 319-320. old.
- 26 Lukács György: Uo. III. köt. 127. old.